

سراج‌الدین بلخی و ابیات نویافته او در سه سفینه هم‌تبار

سارا سلیمانی کشکولی*

چکیده

سراج‌الدین بلخی از شاعران سده ششم است که در متون اطلاعاتی پراکنده راجع به او وجود دارد. نام این شاعر و ابیاتی از او در سفینه‌ها دیده می‌شود. چهل و یک بیت چاپ‌نشده او از سه مجموعه منظوم با تحریرهای هم‌تبار در کتابخانه‌های سلیمانیه (مجموعه مدرسه یحیی توفیق، ش ۱۷۴۱/۴۴۹؛ مورخ ۷۵۴ق)، گنج‌بخش (ش ۱۴۴۵۶) و مجلس سنای سابق (ش ۵۳۴) به دست آمد. احتمالاً این شاعر در عرفات العاشقین با دو عنوان «معین‌الدین سراجی بلخی» و «سراج‌الدین علا بلخی» معرفی شده و اشعار او، در سفاین با شعر سید سراج‌الدین خراسانی درآمیخته است. مقاله حاضر به گزارش چهل و یک بیت نویافته از او در سه سفینه هم‌تبار می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها: سفینه ش ۵۳۴ کتابخانه مجلس سنای سابق؛ سفینه ش ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش؛ سفینه ش ۱۷۴۱/۴۴۹ کتابخانه سلیمانیه؛ سراج‌الدین بلخی؛ سید سراج‌الدین خراسانی

تاریخ دریافت: ۹۸/۶/۱۱ تاریخ پذیرش: ۹۸/۹/۴

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی - ادبیات غنایی دانشگاه تهران / sara.soleymani@ut.ac.ir

مقدمه

در سه سفینه موجود در کتابخانه‌های سلیمانیه (ش ۱۷۴۱/۴۴۹، مورخ ۷۵۴ق)، گنج‌بخش (ش ۱۴۴۵۶) و مجلس سنای سابق (ش ۵۳۴) ابیاتی از سراج‌الدین بلخی دیده می‌شود که چهل و یک بیت آن تا کنون چاپ نشده است. این سفینه‌ها به صورت موضوعی تبویب شده‌اند و نام‌گذاری و ترتیب ابواب آن‌ها مشابه هم است.^۱ کاتب نسخه‌ای که در کتابخانه سلیمانیه نگهداری می‌شود،^۲ در انجامه آن، تاریخ کتابت را چنین ذکر کرده است:

تمت المجموعة بعون الله و حسن توفيقه فرغ من تحريرها يوم الثلاثاء الرابع من شهر النبي شعبان المعظم لسنة اربع و خمسين و سبعمائة (یح: گ ۱۵۱پ).

پاره‌ای از باب پنجم تا شصت و هشتم (آخرین باب) این جنگ باقی مانده است که در آن از گردآوردنده سفینه یاد نشده و تنها دو بیت در باب پنجاه و یکم با سرنویس «مولانا سعدالدین الهی» در آن ضبط شده است (همان: گ ۱۲۱ر).^۴

تاریخ کتابت جنگ کتابخانه گنج‌بخش (ش ۱۴۴۵۶)^۵ مشخص نیست. با توجه به خط نسخه و شاعرانی که نامشان در سفینه آمده، احتمالاً در نیمه اول سده هشتم نگاشته شده است. قسمت کمی از باب نهم (۱۵ بیت پایانی باب)، باب دهم تا چهاردهم، و بخشی از

۱. در ارجاعات این مقاله، نسخه شماره ۵۳۴ مجلس سنای سابق با حرف «مج»، نسخه کتابخانه گنج‌بخش به شماره ۱۴۴۵۶ با حرف «گن»، و نسخه شماره ۱۷۴۱/۴۴۹ کتابخانه سلیمانیه (مجموعه مدرسه یحیی توفیق) با حرف «یح» مشخص شده است.

۲. برای اطلاعات بیشتر درباره این مجموعه، نک. نوریان، ۱۳۹۱: ۴۰۵-۴۱۸.

۳. اصل: بدون نقطه؛ و کاتب بر حرف «ل» دوم، نشانه‌ای شبیه مد گذاشته است.

۴. احتمال انتساب ابیاتی به سعد الهی در بخشی از جنگ کتابخانه یحیی توفیق که باقی نمانده (از باب اول تا نیمه باب پنجم) کم است. قرینه‌ای که این حدس را تقویت می‌کند این است که در باب بیست و هفتم و چهل و هشتم جنگ کتابخانه سلیمانیه، که هر دو باب عنوان مشترکی با جنگ شماره ۵۳۴ مجلس دارند، بیتی از این شاعر نیست؛ در حالی که در همان باب‌های دست‌نویس مجلس، ابیاتی از او ضبط شده است (نک. مج: گ ۱۹۷پ، ۲۲۵پ، ۲۲۶ر). تنها ابیاتی که در این جنگ از سعدالدین الهی دیده می‌شود، در باب پنجاه و یکم موسوم به «فی ذم الفرس» و با عنوان «مولانا سعدالدین الهی» است (یح: گ ۱۲۱ر) که در همین باب از جنگ شماره ۵۳۴ مجلس با اندکی اختلاف در مصرع اول با نام «جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق» آمده است (مج: گ ۲۳۶پ؛ نیز نک. خاتمی - ساکت، ۱۳۹۶: ۷۹).

۵. این جنگ را علی‌اشرف صادقی در مقاله‌ای با عنوان «اشعار تازه‌ای از منوچهری» معرفی کرده است (صادقی، ۱۳۷۲: ۱۸-۲۳).

باب پانزدهم این جنگ باقی مانده است (برگ سرنویس باب پانزده و احتمالاً چند برگ دیگر از این جنگ افتاده است) که در قسمت‌های باقی‌مانده اثری از مرتب سفینه نیست. سفینه شماره ۵۳۴ مجلس سنا - که از باب یکم تا شصت و هشتم را دارد^۱ - تاریخ کتابت ندارد؛ با این حال از نظر قدمت کتابت نوتر از دو دست‌نویس دیگر به نظر می‌رسد. کاتب این سفینه نام گردآورنده جنگ را در باب‌های بیست و هفتم (فی الاستماحة و الاستعطف) و چهل و هشتم (فی صفت القلم)^۲ آورده است (نک. مج: گ ۱۹۷ پ: ۲۲۵). سعد بن ابی‌بکر بن سعد الالهی الهروی^۳ مؤلف رساله‌ای در علم عروض با عنوان «الرسالة الواقیة فی العلم العروض و القافیة» است (سعد بن ابی‌بکر، الوافیة، مرعشی).^۴ نام مؤلف این رساله، گردآورنده جنگ رباعی کتابخانه مجلس (ش ۱۷۰۶۳) و مرتب سفینه شماره ۵۳۴ مجلس سنا بسیار شبیه به هم است و احتمالاً هر سه مکتوب از او باشد. در این مقاله ابیاتی از سراج‌الدین بلخی، که در این سه جنگ ضبط شده، گردآوری شده

۱. برای اطلاعات بیشتر درباره این مجموعه، نک. چترایی، ۱۳۹۲: ۶۷-۹۸.

۲. ابیاتی از این مثنوی که در وصف قلم است در عرفات العاشقین به نام سعدالدین الاله (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱۷۲۰/۳-۱۷۲۲) و در جنگ «۵۳د» کتابخانه ادبیات دانشگاه تهران با سرنویس «سعد آلهی» آمده است (جنگ ۵۳: ص ۱۷۲).

۳. کامل‌ترین صورت نام مؤلف در رساله عروض آمده است (سعد بن ابی‌بکر، الوافیة: گ ۱ پ-۲). در مجموعه رباعیات سعد آلهی، کاتب نام مؤلف را در دو سطر آورده و «سعد» دوم را در خط بعدی جای داده که آن را به دو صورت می‌توان خواند: ۱. «کمترین بندگان این درگاه، سعد بن ابی‌بکر بن سعد المعروف به حکیم آلهی» (سعد بن ابی‌بکر، مجموعه رباعیات، مجلس: مقدمه. نسخه صفحه‌شمار/ برگ‌شمار ندارد)؛ ۲. «کمترین بندگان این درگاه سعد، ابی‌بکر بن سعد المعروف به حکیم آلهی» (همان‌جا). درباره صورت نوشتاری نام «سعدالدین الاله» در عرفات العاشقین، اگر «ال» را از سر «الاله» برداریم و «ه» را ملفوظ بخوانیم، «اله» به دست می‌آید. اوحدی بلیانی ظاهراً برای ایجاد توازن میان کلمات «ژاله» و «لاله»، «ی» را از «الآلهی» حذف کرده است (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱۷۲۰/۳).

۴. به گفته سعد آلهی در مقدمه «الرسالة الواقیة فی علم العروض و القافیة»، وی از تأثیرات مواهب یزدانی در سبک ثناخوانان حاکمی در کرمان انتظام یافته و چون بر لفظ شهریار می‌رود که از آشنایان به علم عروض و ادب چه کسی بر این فن شهره‌تر است، یکی از اکابر دربار او را معرفی می‌کند و این‌گونه خود را در سبک مخلصان ذکر شاهنشاهی می‌گنجاند (نک. سعد بن ابی‌بکر، الوافیة: گ ۱ پ-۳). بنابراین، با قرینه ضعیف این رساله، احتمالاً نخستین تألیف او در دربار کرمان است. او در این رساله سعید هروی را از شعرای متأخر و خود را هم‌عصر امامی هروی (د. ۶۸۶ق) و حسن شهرویه کرمانی (احتمالاً نیمه دوم سده هفتم) می‌داند (نک. همان: گ ۵۷ر؛ نیز گ ۶۰ر).

است. در منابع زندگی و شعر چند شاعر با لقب سراج‌الدین آمیخته است و از همین روی یافتن اطلاعات موثقی درباره احوال و شعر سراج‌الدین بلخی دشوار است. فزونی منابع راجع به سراجی سگزی، و نام‌آشنا تر بودن او باعث شده سراجی بلخی در حاشیه قرار گیرد و اثر مستقلی در شرح احوال و شعر او نوشته نشود.

در تذکره خلاصه الاشعار به خلط اشعار سید سراجی سگزی - که دیوانش چاپ شده - و سراجی بلخی اشاره شده است (کاشانی، ۱۳۹۳: ۱۰۳۷/۳).^۱ صفا در معرفی سراجی سگزی از صحف ابراهیم و خلاصه الاشعار نقل قول کرده و، با توجه به دوره زندگی این شاعر، نتیجه گرفته که مرثیه‌ای که در تاریخ‌نامه هرات از شاعری با نام سراجی نقل شده^۲، از او نیست و ممکن است از سراجی بلخی باشد (صفا، ۱۳۶۹: ۳/بخش ۱/۳۶۹). صفا ظاهراً متقدم‌تر بودن سراجی بلخی را از قول تقی کاشی می‌پذیرد، اما این مرثیه را با احتمال به او منسوب می‌کند. در مقاله «روایتی اصیل از دیوان زکی مراغی، شاعر سده ششم»، میرافضلی با استناد به خلاصه الاشعار تقی کاشی، به مکاتبه زکی مراغی (د. ۶۰۷ق) و سراجی بلخی اشاره می‌کند که حاکی از معاصر بودن این دو شاعر، محل زندگی و مرادده آن‌هاست (نک. میرافضلی، ۱۳۸۲: ۱۹۵-۲۰۴). امیدسالار در مقاله «داراب‌نامه طرسوسی: بررسی تصحیح استاد صفا و بازنگری در تاریخ تألیف کتاب»، در ارج‌نامه ذبیح‌الله صفا، برای تعیین تاریخ تألیف داراب‌نامه، شعر سراج بلخی در این کتاب را معیار قرار می‌دهد و تولد او را در ربع آخر قرن پنجم حدس می‌زند (امیدسالار، ۱۳۹۰: ۳۴۱).

۱. در تذکره صحف ابراهیم که متکی بر خلاصه الاشعار است نیز به خلط اشعار این دو شاعر اشاره شده است (نک. بنارس، ۱۳۹۷: ۳۵۶).

۲. در تاریخ‌نامه هرات مرثیه‌ای از شاعری با عنوان سراجی هست که نویسنده آن را بعد از ذکر واقعه مرگ ملک فخرالدین کرت (۷۰۶ق) آورده است (نک. سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۵۱۲). صفا با این‌که سراجی بلخی را اقدم دانسته، انتساب این مرثیه به سراجی سگزی را رد کرده و گفته است شاید این مرثیه از سراجی دیگری، مثلاً سراجی بلخی، باشد. همان‌طور که صفا هم گفته معلوم نیست این مرثیه مستقیماً در سوگ فخرالدین کرت باشد. با توجه به دوران فرمانروایی آل کرت (۶۴۳-۷۸۳ق) انتساب آن به سراجی سگزی، از نظر تاریخی چندان هم دور نیست. تاریخ وفات سراجی سگزی در خلاصه الاشعار (ش ۶۶۷، ایندیا آفیس) ۶۵۲ق و در نسخه مرجع صفا ۷۴۲ق ذکر شده که البته او آن را رد کرده است. نویسنده این مرثیه را در دیوان چاپی سید سراج‌الدین خراسانی نیافت (نک. کاشانی، ۱۳۹۳: ۳/رکن ۱۰۵۴/۲؛ نیز نک. صفا، ۱۳۶۹: ۳/بخش ۱/۳۶۴-۳۷۲).

سراج‌الدین بلخی

از زندگی و شعر سراج‌الدین بلخی اطلاع چندانی در دست نیست و این احتمال وجود دارد که اطلاعات درباره او و سراج‌الدین سگزی در منابع آمیخته شده باشد. عوفی در «ذکر لطایف شعری که در این قرن بوده‌اند بعد از عهد دولت معزی و سنجری»، معین‌الدین سراجی بلخی را نام می‌برد و دو غزل مدحی از او نقل می‌کند (نک. عوفی، ۱۳۹۵: ۶۵۸-۶۵۷). اوحدی بلیانی در عرفات العاشقین دو شاعر متقدم با نام‌های معین‌الدین سراجی بلخی و سراج‌الدین علا بلخی^۱ را معرفی کرده است. آنچه او درباره شاعر نخست نوشته به پیروی از لباب‌الالباب است و درباره شاعر دوم می‌نویسد:

محمد عوفی از وی نام نبرده، شاید در آن سببی باشد و آلا [وی] هم از قدما و عظمای حکماست (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱۷۰۴/۳ و ۱۷۱۷).

درباره این شاعر در منابع اطلاعاتی اندک و عمدتاً مشابه هم وجود دارد.^۲ تقی کاشی در ذکر مُصارع الشعراء، سراجی سگزی، از سراجی بلخی نیز نام برده و نوشته است:

سراجی بلخی غیر از سراجی سگزی و اقدم است زیرا که سراجی بلخی معاصر سلاجقه بوده و سید سراجی مداحی سلاطین کرت است. بین تفاوت ره از کجاست تا به کجا و ایضاً از طرز اشعار و ممدوحان هر یک از ایشان این معنی بر اهل تتبع ظاهر می‌شود (کاشانی، ۱۳۹۳: ۱۰۳۷/۳).

او در ادامه بیان می‌کند:

اگر بر دیوانی از سراجی بلخی اطلاع حاصل شود، به ذکر علیحده در محل خود مذکور خواهد شد (همان‌جا).

۱. طبق نسخه «ب» عرفات العاشقین که با شماره‌های ۲۲۹ و ۲۳۰ در کتابخانه خدابخش شهر پُشته نگهداری می‌شود، «سراج‌الدین علامی بلخی» است (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱/سی و یک).

۲. در چند منبع، شاعر با عنوان سراج بلخی، و موسوم و ملقب به سراج‌الدین علا معرفی شده است (مثلاً نک. هدایت، ۱۳۸۲: بخش ۲ از جلد ۱/۹۱۳؛ نیز نک. صبا، ۱۳۴۳: ۳۵۱؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: قسم ۲ از جزء ۹/۴۳۶). در سفینه خوشگو عنوان «سراج‌الدین محمد» به شاعری بلخی در زمان خوارزمشاهیان نسبت داده شده و دو بیت از او نقل گردیده که در منابع دیگر آن‌ها را به نام سراج‌الدین بلخی نیافتم (نک. خوشگو، ۱۳۸۹: ۶۴۳-۶۴۴). خیامپور در فرهنگ سخنوران، ذیل «سراج بلخی»، نام شاعر را سراج‌الدین محمد ذکر کرده و مدخل دیگری با عنوان «سراجی بلخی» را به معین‌الدین سراجی بلخی اختصاص داده است (نک. خیامپور، ۱۳۶۸: ۴۴۴). این شاعر، دوران سلجوقیان و خوارزمشاهیان را درک کرده است (نک. بنارس، ۱۳۹۷: ۳۵۶؛ نیز نک. آذر بیگدلی، ۱۳۳۷: ۳۱۱؛ اختر هوگلی، ۱۳۹۲: ۷۳۵/۱).

به نظر می‌رسد که تذکره‌نگار به دیوان سراجی بلخی دست نیافته است. میرزا سنگلاخ خراسانی نقل کرده که دیوان سراج‌الدین بلخی را به خط ابراهیم بن میرعماد دیده است (نک. سنگلاخ، ۱۳۸۸: ۳۰۱؛ نیز نک. آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۲ از جزء ۹ / ۴۳۶). اگر بتوان به این گفته اعتماد کرد، حداکثر می‌توان گفت که این شاعر دیوانی داشته که تاکنون به دست ما نرسیده است.

بعضی منابع سراج‌الدین علا بلخی و معین‌الدین سراجی بلخی را یکی دانسته‌اند. این فرضیه، و احتمال این‌که اوحدی بلیانی این شاعر را دو بار معرفی کرده باشد، وجود دارد. عوفی در فصل اول باب یازدهم لباب الالباب، در ذکر «لطایف شعری که بعد از عهد دولت معزی و سنجری بوده‌اند»، در ذکر «شاعران خراسان»، از معین‌الدین سراجی بلخی نام می‌برد و اشعاری از او نقل می‌کند (عوفی، ۱۳۹۵: ۶۵۸-۶۵۷). او هم‌چنین در فصل دوم باب یازدهم، در «ذکر شاعران ماوراءالنهر»، لطیف‌الدین زکی مراغه‌ای (د. ۶۰۷ق) را معرفی می‌کند (همان: ۶۹۸-۷۰۳). با توجه به منبعی که تقی کاشی به آن دست یافته است، از رابطه زکی مراغی و شاعری با عنوان سراجی بلخی آگاه می‌شویم (نک. میرافضلی، ۱۳۸۲: ۱۹۵-۲۰۴). تقی کاشی اخوانیه‌ای از این دو شاعر نقل می‌کند که در آن زکی مراغی اشتیاق خود را به دیدار سراجی بلخی نشان می‌دهد. سرنویس ابیاتی که زکی مراغی به سمرقند فرستاده چنین است: «این قطعه از کاشغر به سمرقند^۱ پیش خواجه حکیم فخر الشعرا سراجی بلخی فرستاده شد» (کاشانی، خلاصه الاشعار، کتابخانه مرکزی: گ ۱۳۴پ). سرنویس پاسخ نیز این‌گونه آمده است: «این قطعه [را] حکیم سراجی از سمرقند به یارکند^۲ فرستاد»^۳ (همان‌جا). در این دست‌نویس، زکی مراغی از سراجی بلخی با عنوان «خواجه

۱. اصل: بسمرقند.

۲. اصل: بیارکند.

۳. قطعه‌ای که حکیم سراجی از سمرقند به یارکند برای زکی مراغی فرستاده است:

ای دل نرسی به شادی وصل	تا در غم هجر چون کناغی
صبر از تورمید می چه پیچی	درد تو فزود با چه داغی
مشغول شدی به مهر هر کس	شاید که نه درخور فراغی

حکیم فخر الشعرا» و «حکیم سراجی» یاد می‌کند که نشان می‌دهد سراجی احتمالاً مرتبه و منزلتی داشته است.

امیدسالار، برای تعیین تاریخ تألیف داراب‌نامه، با معیار قرار دادن اشعاری از سراج بلخی^۱ حدس می‌زند که اگر معین‌الدین سراجی بلخی با سراج بلخی - صاحب اشعاری منقول در داراب‌نامه - یک نفر، و در حدود ۵۲۰ق شاعری معروف بوده است، پس می‌توان تولد او را در ربع آخر قرن پنجم دانست و داراب‌نامه را اثری از اواخر قرن پنجم تا نیمه قرن ششم هجری فرض کرد (نک. امیدسالار، ۱۳۹۰: ۳۴۱). اگر سراجی بلخی را، با توجه به خطاب زکی مراغی، بزرگ‌تر از او بدانیم، می‌توان احتمال داد که وی در حدود ۵۲۰ق شاعری سرشناس بوده و، در این صورت، حدس امیدسالار تقویت می‌شود. به این ترتیب، معین‌الدین سراجی بلخی به احتمال زیاد همان سراجی بلخی است که با زکی مراغی مکاتبه کرده و در داراب‌نامه ابیاتی از او نقل شده است.

سرور گویا سراج‌الدین علا بلخی و معین‌الدین سراجی بلخی را یک فرد می‌داند، و می‌گوید: «به قول مجمع الفصحا به سراج‌الدین علا موسوم و ملقب بوده ولی عوفی او را معین‌الدین سراجی بلخی نگاشته. سراجی شاعر و مباح مخصوص خوارزمشاه بوده» (گویا، ۱۳۱۲: ۵۰). صالح محمد خلیق هم این دو نام را از آن یک شاعر می‌داند و در تاریخ ادبیات بلخ می‌نویسد: «الاجل معین‌الدین سراج بلخی به قول عوفی از شاعران دوره آل سلجوق بعد از عهد معزی و سنجری می‌باشد و به قول صاحب آتشکده در خدمت

→

در خای نیاز کن مراغه

بی خاک در زکی مراغی
(کاشانی، خلاصه‌الاشعار، کتابخانه مرکزی: گ ۱۳۴پ)

۱. ابیات سراج بلخی در داراب‌نامه:

ساکن به زیر رایت منصورش آسمان
آهن‌سُمی که زخم سم او به گاه تگ
چون چرخ بی قرار و سبق برده بی خلاف
بیرون رود ز چرخ و زمانه به ساعتی
فکرت دواسپه در پی او یکرمان برفت

پویان به زیر مرکب عایش روزگار
از سنگ‌های خاره برآرد همی دمار
از اختران چرخ به تیزی هزار بار
گر منزل زمانه شود هر یکی هزار
در حال بازگشت چو دشوار دید کار
(طرسوسی، ۲۵۳۶ [= ۱۳۵۶]: ۵۰۷/۱)

خوارزمشاه به سر می‌برده است» و تاجیک تبار است (خلیق، ۱۳۸۷: ۱۴۹). ابیاتی که بیگدلی از سراج‌الدین نقل کرده در دیگر منابع به سراج‌الدین علای بلخی منسوب است (نک. آذر بیگدلی، ۱۳۳۷: ۳۱۱) و این نشان می‌دهد که از نظر خلیق، سراج بلخی، سراج‌الدین علای بلخی و معین‌الدین سراجی بلخی صورت‌های مختلف از نام یک فرد واحد است. اگر، بر اساس منابع، معین‌الدین سراجی بلخی، سراج‌الدین علای بلخی و سراج بلخی در داراب‌نامه به یک فرد برگردد (طرسوسی، ۲۵۳۶ [= ۱۳۵۶]: ۵۰۷/۱؛ مج: گ ۲۳۵ ر)، پس او شاعری بوده که در قرن ششم می‌زیسته، مدتی در سمرقند بوده، با زکی مراغی مرآوده داشته و زکی مراغی از او با عنوان «حکیم فخر الشعرا سراجی بلخی» یاد کرده است.

ابیات سراج‌الدین بلخی در منابع دیگر

ابیاتی از سراجی بلخی در جنگ اسکندر میرزا تیموری (کتابت ۸۱۳-۸۱۴ق) ضبط شده که آن‌ها را در منابع چاپی نیافتم. این ابیات می‌تواند از قصیده‌ای^۱ باشد که چند بیت آن در مجمع الفصحاح (هدایت، ۱۳۸۲: ۹۱۳) و عرفات العاشقین (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱۷۱۸/۳) با نام سراج‌الدین علای بلخی آمده است:

ای در بقای ملک تو سرمایه بقا	وی در پناه ذات تو پیرایه ثنا
نی ذات با کمال تو را غیرت زوال	نی ملک لا یزال تو را حیرت فنا
از صنع جاودانه تویی مبدع الصور	وز جود بی کرانه تویی واسع العطا

(جنگ اسکندر میرزا: گ ۱۴۲ پ)

در دیوان سراجی خراسانی قصیده‌ای با ردیف «آرزوست» ضبط شده، که ممدوح در آن فردی به نام شاه‌قلج‌خان است (سید سراج‌الدین خراسانی، ۱۹۷۲: ۵۲). در میان ممدوحان سراجی سگری فردی به نام شاه‌قلج‌خان خسرو معزالدین نبوده و مصحح این قصیده را در سفینه محمد یغمور از سراجی سیستانی/خراسانی یافته و در دیوان او وارد کرده است

۱. بیت اول این قصیده در تذکره عرفات العاشقین چنین است:

امرش به اختیار قضا، قاضی قدر حکمش به اتفاق قدر، شحنة قضا

(اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱۷۱۸/۳)

(همان: ه؛ نیز نک. محمد بن یغمور، ۱۳۹۵: ۱۴۶-۱۴۸). شباهت این قصیده به دیگر قصاید سراج‌الدین خراسانی قابل چشم‌پوشی نیست، اما در بعضی ابیات قرآینی برای انتساب آن به سراجی بلخی وجود دارد.

«قلج‌خان» از عنوان‌های رایج میان امیران آل افراسیاب^۱ است. سلطان سنجر، برادرزاده خود، محمد بن سلیمان دوم (۵۶۴-۴۹۵ ق) را که در مرو متولد شده بود با عنوان خاقان اعظم ارسال‌خان به حکومت سمرقند گماشت. محمد دارای عنوان طمغاج‌خان و لقب علاءالدوله بود (نک. ورهرام، ۱۳۶۸: ۱۱۳-۱۷۶). در بیت نوزدهم،^۲ شاعر نام ممدوح را مصطفی می‌خواند و در بیت سی‌ودوم^۳ به شهر خجند اشاره می‌کند و جزوی از ملک ممدوح (خراسان) را آرزو می‌کند. در ذکر احوال سراج‌الدین خراسانی به حضور او در فرارود اشاره نشده، در حالی که می‌دانیم سراج‌الدین بلخی مدتی در سمرقند می‌زیسته است. قرآینی چون «مصطفی» بودن نام امیر، لقب علاءالدوله - که ممکن است عنوان سراج‌الدین علاء بلخی از این لقب ممدوح گرفته شده باشد - و نیز حکمرانی سمرقند، این گمان را ایجاد می‌کند که ممدوح در این قصیده همین علاءالدوله باشد. زمانی که به دیوان سراجی بلخی دست بیابیم صحت یا سقم این فرضیه مشخص می‌شود.

ابیات نویافته سراج‌الدین بلخی در سه سفینه منظوم هم‌تبار

در این مقاله تنها گزارش ابیات نویافته و چاپ نشده سراج‌الدین بلخی در سه سفینه یادشده و اختلاف ضبط‌های آن‌ها مورد نظر است. در نسخه کتابخانه سلیمانیه، شش بیت به سراج‌الدین بلخی منسوب است که با اندک اختلافی جزو قصاید نظامی چاپ شده است (نک. یح: گ ۲۰؛ نیز نک. نظامی، ۱۳۳۸: ۲۵۵-۲۵۸). هم‌چنین ابیاتی با سرنویس

۱. برای اطلاعات بیشتر درباره ایلک‌خانان، نک. ورهرام، ۱۳۶۸: ۱۱۳-۱۷۶؛ نیز نک. نفیسی، ۱۳۴۴: ۹۶/۱.

۲. هم‌نام مصطفایی و در پیش تخت تو تشبیب نظم و فکرت حسام آرزوست (سید سراج‌الدین خراسانی، ۱۹۷۲: ۵۲)

۳. ملک خجند را به کمین بنده‌ای سپار جزوی ز ملک تو خراسانم آرزوست (همان: ۵۳)

«وله» در همین نسخه به سراج‌الدین بلخی منسوب شده که در دیوان فرید احوّل به چاپ رسیده است (نک. یح: گ ۳۰-۳۱؛ نیز نک. فرید اصفهانی، ۱۳۸۱: ۲۲ و ۳۵). این ابیات در جُنگ‌های «مَج» و «گَن» نیز با نام «فریدالدین فارسی» ضبط شده است (مَج: گ ۱۱۱؛ گَن: گ ۱۸۶). در نسخه کتابخانه گنج‌بخش دو بیت با عبارت «و منه» به سراج‌الدین بلخی منسوب است که ابیاتی از قصیده عثمان مختاری هستند (نک. گَن: گ ۱۹۰؛ نیز نک. عثمان مختاری، ۱۳۴۱: ۲۲). در این بخش از مقاله، ابیات مندرج در متون چاپ شده، ذکر نشده است.

مَج، یح (- ابیات ۲، ۳، ۴، ۶)

به ذات صانع^۱ بیچون خدای عزوجل
به پای‌گیری ملت به دستگیری شرع
به علم راه‌نمای و به فضل کارگشای
به سرفرازی عرش و به زینت کرسی
به اصفیای مطهر به اتقیای بزرگ
به حلّ و عقد نجوم و به کار و بار سپهر
به تخت تو که فلک را همی زند طعنه
به جان احمد مرسل رسول بازپسین
به به‌نشینی سنّت به نیک‌رایی دین
به عقل نکته‌شناس و به جان معنی‌بین
به خوش‌لقایی خلد و به حسن حورالعین
به اولیای مکرم به انبیای گزین
به کل و جزو شهر و به اصل و فرع سنین
به بخت تو که جهان را همی دهد تزیین
(مَج: گ ۶۲؛ یح: ۸پ)

به ذات صانع^۱ بیچون خدای عزوجل
به پای‌گیری ملت به دستگیری شرع
به علم راه‌نمای و به فضل کارگشای
به سرفرازی عرش و به زینت کرسی
به اصفیای مطهر به اتقیای بزرگ
به حلّ و عقد نجوم و به کار و بار سپهر
به تخت تو که فلک را همی زند طعنه

یح

به مهرهای مقرر به حبل‌های متین
(یح: گ ۸پ)

به عشق‌های ملازم به شوق‌های قدیم

یح

دهر از بهار دولت عهد شباب یافت
درّی که خاک یافت ز اشک سحاب یافت
آمد به باغ و چهره گل بی نقاب یافت
(یح: گ ۲۴پ)

از باد مشک‌بار زمین مشک ناب یافت
فرّی که دیده دید ز دیدار باغ دید
بلبل که لاف او همه^۲ از عشق گل سزد

۱. یح: ایزد.

۲. کلمه بین «او» و «عشق» به خاطر پوسیدگی نسخه از بین رفته و حروف «ه، م، ز» قابل تشخیص است.

مج، گن، یح

شدهست قابل زردی چو زعفران اکنون
چو باغبان اثر زعفران به باغ بدید
اگر به خاصیت از زعفران طرب خیزد

بساط باغ که سبزی نمود چون زنگار
چو زعفرانش ز تیمار زرد شد رخسار
چرا رسد به دل باغبان ازو تیمار
(مج: گ: ۱۱۰پ؛ گن: ۱۸۶ار؛ یح: ۳۰پ)

گن، یح (- بیت ۱)

ز برف گشت زمین چون صحیفه کافور
ز ابر تیره که زاید ازو سیاهی مشک
هوا ز غایت سرما چنان نمود اثر

بجوی صحبت رامش بساز کار سرور
به حاصل است زمین را سپیدی کافور
که برد خاصیت از طبع مردم محرور
(گن: گ: ۱۹۰پ؛ یح: ۳۳ر)

گن

از بس که ابر خرده کافور برنشانند
کافور تر به واسطه خاصیت همی
مرطوب شد به صحبت کافور تر زمین
بفسرد آب‌ها همه در آبدان و نیست

کافور تر گرفت هه عرصه جهان
دارد فسرده مغز خلایق در استخوان
لیکن ز لرزه نیست در اطراف او نشان
از آب نافسرده نشان در یکی مکان
(گن: گ: ۱۹۰پ)

گن

مباش بی قدح باده یک زمان امروز
شدهست طبع هوا چون دم مخالف سرد

که باده گنج طرب را همی شود گنج‌جور
ز جام باده مبادا کف موافق دور
(گن: گ: ۲۰۱پ)

گن

گاه طرب سپهر امل راست آفتاب

وقت نشاط بلبل جان راست بوستان
(گن: گ: ۲۰۱پ)

گن، مج

عاشق به یاد دلبر گلرخ همی خورد

باده به رنگ لاله در اطراف لاله‌زار

آبی که بی وسیلت او بر درخت جان

چشم امید^۱ عقل ندیدست برگ و بار
(م: گ: ۱۱۷ پ؛ گن: ۲۰۱ پ)

گن، میج

روح است^۲ و جز به واسطه او به هیچ وقت
دل را به عیش قوت او بوده پای مرد

شادی به نزد روح خلائق نیافت بار
جان را به لهو صحبت او گشته دست یار
(میج: گ: ۱۱۷ پ؛ گن: ۲۰۲ ر)

گن

می ای که چهره شادی ازو شود رنگین
میان آتش و آب و چو آب و آتش نی
نهد مساعدتش بر سر طرب افسر

می ای که دیده رادی بدو شود بیدار
ازو رونده دخان و بدو رسیده بخار
زند موافقتش بر در طرب مسمار
(گن: گ: ۲۰۲ ر)

گن

آنکه رویت را چراغ روز زویها^۳(؟) آفرید

جان بی تدبیر او را گرد آن پروانه کرد
(گن: گ: ۲۳۹ ر)

میج

راست پنداری که بر بالای او چست آمدست

هر قبا کاندرازل دست سعادت دوختست
(میج: گ: ۱۶۹ پ)

میج

با رای روشنی و چو رای تو روشن است

از آفتاب همت تو آسمان ملک
(میج: گ: ۶۱ ر)

میج

در صدرجاه رای تو خورشید دیگرست

هر روز ملک را به تو او امید دیگرست
(میج: گ: ۶۱ ر)

۱. میج: + و.

۲. میج: + و؛ گن: - و.

۳. کذا: ناخواناست.

مج

هم شب قدرت مبارک باد و هم ایام عید
ای هوا را جان روحانی فدای روی تو^۱
(مج: گ ۱۸۴ر)

مج، یح

قد بلند او به مثل مثل نارون
رخشان تر است پیکرش از جنس آفتاب
شنگرف را به گونه دلیل معین است
چون بر زمین ز پیکر خود سایه افکند
رنگ عجیب او به صفت مثل ناردان
پیچان ترست قالبش از شاخ خیزران
لیکن همی نماید زنگار او دخان
سوی سپهر پشه ز زمین شود روان
(یح: گ ۱۲۷ر؛ مج: ۲۴۱پ-۲۴۲ر)

مج

سعد بادت هم رکاب و فتح بادت هم نفس
جاه بادت هم عنان و بخت بادت هم نشین
(مج: گ ۲۵۹ر)

نتیجه

در این مقاله چهل و یک بیت چاپ نشده از سراج‌الدین بلخی، شاعر قرن ششم گزارش شده است. اگر معین‌الدین سراجی بلخی، سراج‌الدین علا بلخی و سراج بلخی - که ابیاتی از او در داراب‌نامه آمده است - یک نفر باشند، او می‌تواند شاعری باشد که در سده ششم می‌زیسته، مدتی مقیم سمرقند بوده و با زکی مراغی مراوده داشته است. وی به احتمال زیاد در عرفات العاشقین با دو عنوان «معین‌الدین سراجی بلخی» و «سراج‌الدین علا بلخی» معرفی شده و اشعارش در سفاین با اشعار سراج‌الدین سگری درآمیخته است. قصیده‌ای از سفینه ترمذ به دیوان سید سراج‌الدین خراسانی راه یافته است که ممکن است از سراج‌الدین بلخی باشد. البته این انتساب جای بررسی دارد و شباهت آن قصیده با قصاید دیگر سراج‌الدین خراسانی را نمی‌توان نادیده گرفت.

۱. این بیت در جنگ کتابخانه سلیمانیه به نام «عبدالواسع جبلی» و ذیل عبارت «وله» آمده، اما در دیوان عبدالواسع جبلی ضبط نشده است و به احتمال زیاد از سراجی بلخی است (نک: یح: گ ۷۵پ).

منابع

- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۳۷). آتشکده آذر. با مقدمه و فهرست و تعلیقات سید جعفر شهیدی. [تهران]: مؤسسه نشر کتاب.
- آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳). الذریعة إلى تصانیف الشيعة. گردآورنده: احمد بن محمد حسینی. بیروت: دار الاضواء.
- اختر هوگلی، قاضی محمدصادق خان (۱۳۹۲). تذکرة أفتاب عالمتاب، ج اول. به تصحیح مرضیه بیگ وردی، با مقدمه و تحت اشراف یوسف بیگ باباپور. تهران: سفیر اردهال.
- امیدسالار، محمود (۱۳۹۰). «داراب نامه طرسوسی: بررسی تصحیح استاد صفا و بازنگری در تاریخ تألیف کتاب». ارج نامه ذبیح الله صفا، به کوشش سید علی آل داوود. تهران، میراث مکتوب: ۳۳۵-۳۵۸.
- اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد (۱۳۸۹). عرفات العاشقین و عرصات العارفين، ج اول و سوم. تصحیح ذبیح الله صاحبکاري و آمنه فخر احمد، با نظارت علمی محمد قهرمان. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب با همکاری کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- بنارسی، علی ابراهیم خلیل خان (۱۳۹۷). تذکرة صحف ابراهیم [چاپ عکسی بر اساس نسخه خطی کتابخانه برلین به شماره ۶۶۳؛ به کوشش یوسف بیگ باباپور]. تهران: منشور سمیر با همکاری بنیاد شکوهی و فرهنگ بنیان.
- جنگ اسکندر میرزا تیموری. نسخه خطی شماره Add. 27261 موزه بریتانیا، به خط محمد حلوی و ناصر الکاتب، تاریخ کتابت: ۸۱۳-۸۱۴ق (برگرفته از سایت: www.bl.uk).
- جنگ شماره «۵۳» دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
- جنگ شماره ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش پاکستان.
- جنگ شماره ۱۷۴۱/۴۴۹ کتابخانه سلیمانیه (مجموعه مدرسه یحیی توفیق) استانبول (مورخ ۷۴۵ق).
- چترایی، مهرداد (۱۳۹۲). «اشعار نویافته شاعران قدیم کرمان در سفینه سعد الهی». آینه میراث، شماره ۵۳: ۶۷-۹۸.
- خاتمی، محمدصادق و سلمان ساکت (۱۳۹۶). «ابیات فهلوی بُندار رازی در جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش»، آینه میراث، شماره ۶۲: ۷۷-۹۲.
- خلیق، صالح محمد (۱۳۸۷). تاریخ ادبیات بلخ از کهن ترین روزگاران تا اوایل سده بیست و یکم. کابل: انجمن نویسندگان بلخ.

- خوشگو، بن‌دار بن داس (۱۳۸۹). سفینه خوشگو، ج دوم. تصحیح سید کلیم اصغر، با همکاری و ویراستاری علمی مرکز پژوهش کتابخانه مجلس شورای اسلامی. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- خیامپور، عبدالرسول (۱۳۶۸). فرهنگ سخنوران. تهران: طلایه.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان (۱۳۸۶). راحة الصدور و آية السرور در تاریخ آل سلجوق. به سعی و تصحیح محمد اقبال، با مقدمه‌های بدیع‌الزمان فروزانفر و مجتبی مینوی. تهران: اساطیر.
- سعد بن ابی بکر بن الالهی الهروی. الوافیة فی علم العروض و القافیة. نسخه خطی شماره ۳۶۳۳، کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی، قم.
- سعد ابی بکر بن سعد المعروف بحکیم آلهی. مجموعه رباعیات. نسخه خطی شماره ۱۷۰۶۳، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- سفینه شماره ۵۳۴ کتابخانه مجلس سنای سابق.
- سید سراج‌الدین خراسانی (۱۹۷۰). دیوان. به اهتمام نذیر احمد. هند: دانشگاه اسلامی علیگر.
- سیفی هروی، سیف بن محمد بن یعقوب الهروی (۱۳۶۲). تاریخ‌نامه هرات. به تصحیح محمد زبیر الصدیقی، و اهتمام خان‌بهدار خلیفه محمد اسدالله. کلکته: مطبع بیتست مشن - تهران: کتابفروشی خیام.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۷۲). «اشعار تازه‌ای از منوچهری». نشر دانش، س ۱۰، ش ۱۱ (پیاپی ۱۱۹): ۱۶-۱۷.
- صبا، مولوی محمد مظفر حسین (۱۳۴۳). تذکره روز روشن. به تصحیح و تحشیه محمد حسین رکن‌زاده آدمیت. تهران: کتابخانه رازی چاپ اسلامی.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران، جلد سوم بخش اول. تهران: انتشارات فردوس.
- ضیاء، محمدرضا (۱۳۹۲). «درباره چاپ کتاب سفینه و بیاض و جنگ». گزارش میراث، شماره ۵۶-۵۷: ۱۳۹-۱۴۲.
- طرسوسی، ابوظاهر محمد بن حسن بن علی بن موسی (۲۵۳۶ [= ۱۳۵۶]). داراب‌نامه، جلد اول. به کوشش ذبیح‌الله صفا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- عثمان مختاری (۱۳۴۱). دیوان. به اهتمام جلال‌الدین همائی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- عوفی، محمد (۱۳۹۵). لباب الالباب. به تصحیح ادوارد جی. براون. با مقدمه محمد قزوینی و تصحیحات جدید و حواشی و تعلیقات سعید نفیسی. تهران: هرمس.

- فرید اصفهانی (اسفراینی) (۱۳۸۱). دیوان. تصحیح محسن کیانی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کاشانی، میر تقی‌الدین (۱۳۹۳). خلاصه الاشعار و زبدة الافکار. به اهتمام یوسف بیگ‌باباپور. تهران: سفیر اردهال.
- _____ . خلاصه الاشعار و زبدة الافکار. نسخه شماره ۷۷۹۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- گویا، سرورخان (۱۳۱۲). «شعراى افغانستان (۹) در دربار خوارزمشاهیان». مجله کابل، س دوم، ش ۱۱: ۴۵-۵۱.
- محمد بن یغمر (۱۳۹۵). سفینه ترمذ. به کوشش امید سروری. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.
- میرافضلی، سید علی (۱۳۸۲). «روایتی اصیل از دیوان زکی مراغی شاعر سده ششم». نامه بهارستان، ش ۷ و ۸: ۱۹۵-۲۰۴.
- سنگلاخ، میرزا محمدعلی سنگلاخ خراسانی (۱۳۸۸). تذکره الخطاطین. به اهتمام مهدی قربانی. مشهد: انتشارات قاف.
- نظامی گنجوی (۱۳۳۸). دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی. به کوشش سعید نفیسی. تهران: کتابفروشی فروغی.
- نفیسی، سعید (۱۳۴۴). تاریخ نظم و نثر در ایران و زبان فارسی تا پایان قرن دهم. تهران: فروغی.
- نوریان، مهدی (۱۳۹۱). «دندان‌مزد استانبول». خرد بر سر جان: نامگانه استاد دکتر احمدعلی رجایی بخارایی. به کوشش محمدجعفر باحقی، محمدرضا راشد محصل و سلمان ساکت. تهران: سخن با همکاری قطب علمی فردوسی‌شناسی: ۴۰۵-۷۱۸.
- ورهرام، غلامرضا (۱۳۶۸). «پژوهشی درباره اولین سلسله بزرگ اسلامی ترک». مجله تحقیقات تاریخی. تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۱۱۳/۱-۱۷۶.
- هدایت، رضاقلی‌خان (۱۳۸۲). مجمع الفصحاح، بخش دوم از جلد اول. به کوشش مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر.